

ЖИНСНИНГ МОРФОЛОГИК УСУЛДА ИФОДАЛАНИШИ

Шоҳруҳ Рўзиқулов
ГулДУ Магистранти

Аннотация: *Мазкур мақолада ўзбек тилида жинснинг морфологик усулда ифодаланиши хусусида фикр юритилди, жумладан, - ғай аффиксининг жинс ифодалашда тутган ўрни кўрсатиб берилди.*

Калит сўзлар: *морфологик усул, аффикс, сўз ясовчи, жинс, аёл, эркак, қуда, қудағай, диалект, қариндош тиллар.*

Тил доимо инсон ҳаёти, унинг ижтимоий фаолияти билан боғлиқдир. Лисоний белгининг қандай ижтимоий вазифа ўташи, ундан қандай фойдаланишни билиши учун инсоннинг қайси ижтимоий тузумда яшашини ҳам эътиборга олиш бугунги кун тилшунослигининг асосий вазифаларидандир. Бугунги куннинг янги парадигмаси бўлган гендеро-лингвистика ўзи билан бир қатор ўрганиш объектларни олиб кирди. Бадий асарни гендеролингвистик жиҳатдан таҳлил қилиш, ундаги образларнинг гендер хусусиятлари ўзига хос мураккабликни юзага чиқаради.

Тилшуносликда гендер параметрларининг қўлланилишини тадқиқ этиш тилшуносликнинг аёл ёки эркакларга хос конструктив тамойилларини ўрганишда ҳам муҳим эканлиги ўз исботини топди. Лингвистикада гендерологик тадқиқотлардан кўзланадиган асосий мақсад аёллар ва эркаклар нутқида хос бўлган, шунингдек, ҳар иккала жинс вакилларида хос услубда воқеланган ёзма ёки оғзаки матнларни фарқлаш кўринишидаги “лисоний асимметрия” ҳодисасининг турлари ва сабабларини аниқлашдир. Оғзаки сўзлашув нутқидан тортиб, ёзма матнларгача турли тарздаги ўзига хосликлар мавжуддир. Матнларнинг тузилиши текширилганда, аёллар ва эркаклар нутқининг фонетик, лексик-фразеологик, стилистик ва бошқа турдаги фарқлари яққол кўзга ташланади. Аёл ёки эркаклар нутқидаги, уларнинг лисоний фаолиятидаги индивидуал хусусиятларни аниқлаш, бу борада самарали таҳлил ва тадқиқ ишларини олиб бориш талаб этилади.

Мутахассислар ҳақли равишда таъкидлаганидек, исталган турдаги матн гендерология нуқтаи назаридан ўрганилганда, муаллиф томонидан амалга ошириладиган тил бирликлари танловининг социал, этномаданият сабабларини аниқлашга имконият яратилади.

Тилшуносликда анъанавий таҳлил усулларида кузатишлар олиб борилиши билан биргаликда, уни социология, психология ҳамда бошқа фанлар билан боғловчи янги таҳлил усулларида қизиқиш кучаймоқда. Бу таҳлил усуллари билан боғлиқ тилшуносликда янги замонавий йўналишлар пайдо бўлмоқда. Ана шундай йўналишлардан бири – лингвогендерологиядир. Бу фанинг тадқиқ манбаи- тилнинг гендер хусусиятларини ўрганиш бўлиб, бунда иккита масала: аёллар ва эркаклар

нутқининг тафовутлари ҳамда ўзига хос хусусиятлари; тил тизимида эркаклик ва аёллик белгилари билан боғлиқ тушунчаларни ифодаловчи тил бирликларига эътибор қаратилади.

Ўзбек тилида жинс тушунчасининг ифодаланиши узоқ ўтмишга бориб тақалади. Буни қадимги туркий, эски туркий тил материаллари мисолида кўриш мумкин. Нафақат ўзбек тилида, балки дунёнинг барча тилларида жинс тушунчаси лисоний ифода этилади. Фақат уларнинг ифодаланиш усулларида ҳамда ушбу усулларнинг у ёки бу тилда қай даражада акс этишида фарқланишлар мавжуд, холос.

Ўзбек тилида жинс ифодаланишининг грамматик, синтактик ва лексик усуллари қайд этилади. Айрим ўринларда жинсни ифодалашда бу усулларнинг қоришиқ шакллари ҳам кўриш мумкин.

Биз қуйида ўзбек тилида жинснинг морфологик усулда ифодаланиши хусусида фикр юритамиз.

Ўзбек тилининг луғат бойлигида “қуда”, “қудағай” лексемалари мавжуд бўлиб, улар тилда қариндошликни ифодалашга хизмат қилади. Ҳар икки лексемага “Ўзбек тилининг изоҳли луғати” (1981)да шундай изоҳ берилган: 1.Қуда – куёв ва келиннинг ота-оналари бир-бирига нисбатан (Э, бўлмағур гапни қўйинг, қуда!-деб ғудранди отам. П.Турсун. Ўқитувчи);

2.Қудағай – хотин қуда (Қиз билан йигитни кўрган қудағайлар гап-сўз чувалмаслиги учун тез орада унашиб қўйишга эрларини қистай бошладилар. Ҳ.Нўъмонов, А.Шораҳмедов. Ота).

азкур лексемаларнинг изоҳидан маълум бўлмоқдаки, эркак жинсига нисбатан “қуда”, аёллар жинсига нисбатан “қудағай” терминлари ишлатиб келинмоқда.

Айтиш мумкинки, “қуда” лексемаси туб, “қудағай” лексемаси ясама, унинг таркибида –ғай сўз ясовчи аффикс иштирок этмоқда. Мазкур аффикс янги сўз ҳосил қилиш билан бирга, жинсни ифодалашга ҳам хизмат қилмоқда.

Шу ўринда тасдиқ маъносида бир манбага мурожаат этамиз. Тилшунос Б.Владимирцев “Следы грамматического рода в монгольском языке” номли мақоласида бошқа аффикслар қаторида –хан ва –гуй аффиксларига тўхталиб, мўғул тилида уларнинг сўз ясовчи аффикслар эканлигини, шу билан бирга, аёллар жинсини ифодалашга хизмат қилишини таъкидлайди, шу жойда қуйидаги мисолларни келтиради: нўян-нўён (князь, жаноб), нояхан (ёш қиз); худа – қуда (эркакларга нисбатан) –худагуй (аёлларга нисбатан) (1).

Худди шундай фикрни қозоқ тилшуноси Ш.Сарыбаевнинг “К вопросу о монгольско-казахских языковых связях” номли мақоласида ҳам учратиш мумкин.У ёзади: қозоқ тилида сўз ясовчи –ғи, ғарбий диалектларда –ғай аффикслари мавжуд, масалан: қудағы, ғарбий диалектларда қудағай. Мўғул тилида қозоқ тилидаги –ғи/ғай (қудағы// қудағай) аффиксларига мос равишда –ги/гуй (худаги//худагуй) аффикслари сақланиб қолган (2).

Шуни айтиш мумкинки, -ғай сўз ясовчи аффикси туркий ва мўғул тиллари учун умумий бўлиб, аёл жинсини ифодалашга хизмат қилар экан.

Турк – мўғул тилларининг қариндошлиги ҳақида гапирганда, биз асосий эътиборни бу тилларнинг умумий, мос грамматик категорияларига қаратишимиз лозим бўлади.

Рус тилшуноси А.Смирницкий аффикслар ҳақида гапириб, шундай дейди: “Генетик қариндош грамматик аффикслар одатда қариндошликнинг асоси бўлади, шунинг учун улар тилларнинг қариндошлигини асослашда энг асосий далил сифатида қаралади” (3).

Юқоридаги фактлардан маълум бўладиги, -ғай аффикси (қипчоқ диалектларида -ғий шаклида талаффуз қилинади: қуда+ғий) сўз ясовчи бўлиб, ҳозирги ўзбек адабий тилида каммаҳсул ҳисобланади, шу билан бирга, жинсини ифодаловчи аффикс сифатида қаралади.

Ўзбек тилида гендер жиҳатдан ўзига хос маънога эга лексик ва грамматик бирликларнинг қўлланилиши анча узоқ тарихга бориб тақалади. Ўзбек тилидаги гендер мазмундаги воситаларни илмий нуқтаи назардан тадқиқ қилиш, улардаги хусусий ва муштарак хусусиятларни аниқлаш гендер тилшунослиги учун амалий ва илмий аҳамиятга эга.

Гендер тушунчаси эркак ва аёл ўртасида нафақат биологик фарқни, балки жамиятнинг жинсий тақсимоотида ижтимоий ва маданий тавсифларни тўлиқ қамраб олади. Эркак ва аёлларга тегишли ижтимоий боғлиқлик, хулқ- атвор ва ўзига хос стереотипларда ифодаланади.

Инсон жинсда нафақат физиологик жиҳатдан фарқланади, балки унинг атрофидагилар билан муомаласи, нутқи, ва, ҳатто, дунёқарашида ҳам жинсдаги ўзига хос, фарқли ёки муштарак жиҳатлар намоён бўлади. Уларни илмий тадқиқ қилиш гендер тилшунослигининг янада бойиши ва ривожланишига хизмат қилади.

XX асрнинг 90-йилларига келиб дунё тилшунослигида гендер тилшунослиги борасида изланишлар олиб бориш қизғин тус олди.

Асримизнинг бошларидан Ўзбекистонда гендер тилшунослигининг алоҳида илмий соҳа сифатида шаклланиши ва ривожланиши аҳамиятга молик.

Шу ўринда тилшунос Ф.Мўсаеванинг қуйидаги фикрини эслатиш ўринлидир: “Дунёда жинс у ёки бу тарзда лисоний ифода этилмаган бирорта тил мавжуд эмас. Тилда маълум бир номинал классификациянинг мавжудлиги ёки унинг мавжуд эмаслиги ушбу тилнинг тирик мавжудодлар жинсини ифодалаш имкониятига асло таъсир кўрсатмайди ва турк, мўғул ва бошқа қатор тиллар каби ҳеч қандай номинал классификацияга эга бўлмаган тиллар жинсини фарқлашда икки ёки уч жинсли тиллардан сира қолишмайди. Бундан хулоса чиқадики, биологик жинс дунёнинг барча тилларида ифода этилади. Фақат уларнинг ифодаланиш усулларида ҳамда ушбу усулларнинг у ёки бу тилда қай даражада акс этишида фарқланишлар мавжуд, холос” (4).

Хулоса қилиб айтганда, фонетика, лексика ва грамматика нуқтаи назаридан гендер муаммоларини ўрганиш жараёнида тилшунослар жамиятда аёллар ва эркеклар бажараётган функциялар хусусида тасаввур ва тушунчалар

ўзгарганлигини ҳисобга олган ҳолда нутқий ва тилга оид турланишни, тил ва нутқнинг бошқа шаклга киришини аниқлаш, қайд этиш ва таҳлил қилишга алоҳида эътибор қаратишлари лозим бўлади.

АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ:

1. Владимирцев Б.Я. Доклады Российск. Акад.наук. –Л., 1925,стр.31-34.
2. Сарыбаев Ш.К. К вопросу о монгольско-казахских языковых связях.Қазақ тілі тарихы мен диалектологиясының маселелері. 2-шығыуы.Алматы, 1960.Стр.55-56.
3. Смирницкий А. Сравнительно-исторический метод и определение языкового родства.-М., 1955. стр. 48.
4. Мусаева Ф. Ўзбек тилида биологис жинсни ифодалашнинг лексик-семантик усули // Тилшуносликнинг долзарб масалалари (илмий мақолалар тўплами, 1-китоб). Тошкент, 2011.